

บทวิจารณ์หนังสือ

เรื่อง “คู่มือมนุษย์” เขียนโดยพุทธทาสภิกขุ

เศรษฐพงษ์ ศรีเลิศ
Srettapong SriLert®

ความนำ

หนังสือ “คู่มือมนุษย์” นี้ คุณปุ่น จงประเสริฐ ผู้ก่อตั้งองค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ได้ย่อใจความและตัดทอนคำบรรยายของท่านพุทธทาส ภิกขุ ที่บรรยายอบรมผู้พิพากษาปี พ.ศ. ๒๔๙๙ จำนวน ๑๐ ครั้งในชุดคำบรรยายตุลาการภิวัตน์ (คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์) จำนวน ๒๕๖ หน้า ให้ออกมาเป็นภาษาที่รัดกุม สะดวกแก่ผู้ไม่คุ้นเคยภาษาบาลี และท่านพุทธทาสได้เขียนคำอนุโมทนาไว้ในหนังสือเล่มนี้ว่าเป็นหนังสือเล่มแรก ที่หากใครได้ศึกษาอย่างละเอียด จะสะดวกต่อการศึกษาระยะในชั้นสูงเรื่องอื่นๆ ซึ่งท่านเคยแสดงไว้อย่างแน่นอน โดยหนังสือคู่มือมนุษย์นี้มีรายละเอียดทั้งหมด จำนวน ๑๔๒ หน้า หรือ ๓๓๑ ย่อหน้า มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๙ เรื่อง และมีสรุปเป็นเรื่องสุดท้าย โดยในส่วนท้ายเรื่องจะมีการสอดแทรกคำกลอนของท่านพุทธทาสไว้เกือบทุกเรื่อง ซึ่งหนังสือคู่มือมนุษย์นี้เริ่มตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๐๑ มีการแปลเป็นภาษาต่างประเทศหลายภาษาและตีพิมพ์เผยแพร่อย่างกว้างขวาง

เนื้อหาโดยย่อ

หนังสือคู่มือมนุษย์นี้ มีสาระสำคัญในแต่ละเรื่องคือ (๑) ท่านขอพุทธศาสนาในเหลี่ยมไหนอธิบายถึงสาเหตุของการเกิดศาสนาว่าทุกศาสนาเกิดจากความกลัวแต่พุทธศาสนาเกิดจากวิธีปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ มีเรื่องพุทธศาสนาเนืองอก ท่านชี้ให้เห็นพุทธศาสนาในมุมมอง ๘ เหลี่ยม (๒) พุทธศาสนามุ่งซื้ออะไรเป็นอะไร อธิบายถึงพุทธศาสนามีขอบเขตไปไกลกว่าศาสนาอื่นๆ คือมุ่งตรงไปที่การกำจัดกิเลส ดับทุกข์สิ้นเชิงได้ (๓) ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งปวง (ไตรลักษณ์) อธิบายถึงหลักไตรลักษณ์มีเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้นและการเห็นไตรลักษณ์ ไม่ใช่เกิดจากการท่องจำ ต้องเห็นแจ้งจนเกิดความรู้สึกรู้ว่าไม่มีอะไรน่าเอา น่าเป็น เรียกว่า สุนฺญตา ซึ่งเป็นตัวพุทธศาสนาโดยแท้ (๔) อำนาจของความยึดติด(อุปาทาน) ได้ชี้ไปที่ต้นเหตุที่ทำให้คนเราอยากทำให้เข้าไปยึด คือ อุปาทาน ๔ ซึ่งเป็นสัญญาตญาณตามธรรมชาติสิ่งมีชีวิต (๕) ชั้นของการปฏิบัติศาสนา (ไตรสิกขา) ได้เริ่มต้นอธิบายถึงเทคนิคการตัดอุปาทานด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา

® สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร รัฐสภา

The Parliament, The Secretariat of The House of Representatives, Thailand.

Email: srettapong@gmail.com

ท่านชี้ว่าการตัดกิเลสต้นเหตุ ตัดความยึดติดที่ผิดๆ นั้นคือ ความหมายของศาสนาสาก (๖) คนเราติดอะไร (เบญจขันธ์) ชี้ให้เห็นที่ตั้ง(ฐาน)ของการยึดติด (อุปาทาน) คือ โลกสมมติ เรียกว่าขันธ์ ๕ แม้ นักปรัชญาและวิทยาศาสตร์ก็ยึดถือ (๗) การทำให้แจ้งตามวิถีธรรมชาติ เน้นในเรื่องสมาธิ ๒ แบบ คือสมาธิตามธรรมชาติและสมาธิตามหลักวิชา ท่านชี้ว่าในสมัยพุทธกาลหรือในพระไตรปิฎก ล้วนกล่าวถึงการบรรลุผลตามวิถีธรรมชาติเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า โดยไม่มีพิธีรีตองกำหนดเฟื่องอะไรอย่างในคัมภีร์รุ่นหลังแต่ขื่น และอธิบายถึงความลับของลำดับเห็นแจ้งโลก ๑๐ ประการ (๘) การทำให้แจ้งตามหลักวิชา ท่านชี้ว่าคำว่าวิปัสสนาธุระเพิ่งมาเรียกกันในยุคอรรถกถา และได้อธิบายวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๙ ซึ่งเป็นตัวของวิปัสสนาไว้ด้วยที่สำคัญในท้ายของเรื่องมีคำกลอนยาระงับสรรพทุกข์ (เปลือกคือความไม่รู้ไม่ชี้ แก่นคือซังหวัมน รากคืออย่างนั่นเอง ใบคือ ไม่มีกู-ของกู ดอกคือไม่น่าเอา-น่าเป็น ลูกผลคือตายก่อนตาย เมล็ดคือดับไม่เหลือ จากนั้นนำมาคลุกเคล้า เสกคาถาว่า สัพเพ ธัมมา นาลัง อภินเวสาเย สัมหมัตตัมแล้วเคี้ยวเอาน้ำ ๑ ใน ๓ ส่วนกิน ๑ ซ้อนชาใน ๓ เวลา สามารถใช้รักษาทุกโรค ชะงัดแล) (๙) ลำดับแห่งการหลุดพ้นจากโลก อธิบายถึงวิปัสสนาว่าเป็นการปฏิบัติทางจิตที่ยกจิตให้สูงขึ้น พันเหนียวสียของชาวโลกคือโลกุตตรภูมิ ได้แก่พระอริยบุคคล ๔ และการละสังโยชน์ ๑๐ รวมทั้งอธิบายนิพพานใน ๒ มุมคือ มุมโลกุตตรธรรม และมุมของผล และในส่วนสรุปความ ว่าพุทธศาสนา คือวิชาและระเบียบปฏิบัติเพื่อให้รู้จักสิ่งทั้งปวงอย่างถูกต้องตามที่เป็นจริง มีวิธีปฏิบัติตัดความยึดมั่นโดยใช้ไตรสิกขา และวิธีเร่งปฏิบัติให้เร็วต้องใช้วิปัสสนาธุระ

บทวิจารณ์

ประเด็นเห็นด้วย

๑. ด้านภาพหน้าปกของหนังสือ ผู้วิจารณ์เห็นด้วยอย่างยิ่งกับภาพสัญลักษณ์เหมือนกับแอกคว่ำใส่คอวัวหรือคอกวายเป็นการไถนาหรือเทียมเกวียนซึ่งมีสีแซมขาวและดำ หมายถึงเครื่องจองจำหรือกักขังมนุษย์ และด้านบนเป็นภาพสะท้อนกลับของแอกมีลักษณะงายสีแดงจาง หมายถึงการหลุดออกมาด้วยการเผากิเลสให้ร้อน และตรงกลางด้านบนนั้นมีวงกลมแสงสีฟ้า หมายถึงการหลุดพ้นกิเลสสิ้นเชิง (สงบ เย็น เป็นประโยชน์) และเหนือขึ้นไปมีคำว่า คู่มือมนุษย์ พุทธทาส ภิกขุ ซึ่งผู้วิจารณ์มีมุมมองเป็นจินตนาการว่าเป็นรูปร่างของ “มนุษย์” แสดงปริศนาธรรมว่า คนหรือปฤชนผู้หลงติดอยู่ในกามกิเลสในโลภียภูมิ (ไตรภพ) ซึ่งเป็นเครื่องจองจำกักขังคนไว้ให้วนเวียนในวัฏฏะสงสารเหมือนแอกรัดคอวัวหรือคอกวายไว้ และหากคนเรามีการพัฒนาตนเองด้วยการเผากิเลสให้หมดสิ้นไปได้โดยลำดับ(แอกหงายสีแดงจาง) ในเส้นทางแห่งอริยมรรค (โลกุตตรภูมิ) ก็สามารถเป็นเป็นมนุษย์ (มน+อุษย) คือผู้มีจิตใจสูงตั้งปรากฏในคำกลอน “เป็นมนุษย์หรือเป็นคน?” ในทำยบทสรุป และสูงขึ้นเป็นอริยบุคคลตั้งแต่เป็นพระโสดาบันถึงพระอรหันต์ และมีนิพพานเป็นที่สุด คือเป็นผู้ไม่มีความทุกข์สิ้นเชิง (คล้ายวงกลมแสงสีฟ้า) ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นว่าเป็นภาพปริศนาธรรมที่เหมาะสมกับเนื้อหาในหนังสือนี้

๒. ด้านรูปแบบหรือโครงเรื่องการนำเสนอ รวมทั้งแนวคิด ผู้วิจารณ์เห็นว่าหนังสือเล่มนี้ย่อใจความและตัดทอนจากคำบรรยายชุดตุลาการิการธรรม อบรมผู้พิพากษาในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ต่อมาเป็นหนังสือคู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์ จำนวน ๒๕๖ หน้า ซึ่งคู่มือมนุษย์ฉบับย่อใจความนี้ได้ย่อใจความและตัดทอนออกมาได้อย่างกะทัดรัด สรุปเนื้อหาสาระสำคัญได้ดีแม้ท่านพุทธทาสได้เทศนาไว้ ๑๐ เรื่อง/ครั้ง โดยมีเทคนิคการโน้มน้าวสร้างแรงจูงใจให้อยากอ่านและค้นหาความจริงได้ดี ตามความประสงค์ของท่านพุทธทาสที่มักตั้งเป็นประเด็นถามอย่างเช่นคือ Mondo (มนโด) เช่น ท่านชอบพุทธศาสนาในเหลี่ยมไหน พุทธศาสนาungซื้ออะไร คนเราคิดอะไร เป็นต้น รวมทั้งการอธิบายขยายความหลักธรรม มีอุปมาเปรียบเทียบ และมีลักษณะแบบพุทธลีลาของการสอนธรรม ๔ ประการคือแจ่มแจ้ง (สันทัสสนา) จูงใจนำไปปฏิบัติ (สมาทปนา) สร้างความหาญกล้าในธรรม (สมุตเตชนา) ซื่อโลมใจให้สดใสร่าเริง (สัมปหังสนา) ซึ่งจะพบได้ในหนังสือเล่มนี้บางคนย่อคำง่าย ๆ ว่า ๔ ส. แต่ผู้วิจารณ์สรุปเป็นคำว่า “จ.จ.กร” คือแจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ล้าวกกล้า ร่าเริง รวมทั้งเนื้อหาสาระในคู่มือมนุษย์นี้มีลักษณะ ๘ ประการตามที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้สาวกมีก่อนที่จะทรงปรินิพพานในมหาปรินิพพานสูตร^๒ คือ บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย แสดงธรรมมีปฏิหาริย์ปราบปรามปรีวาหะที่เกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมได้ อีกทั้งท่านพุทธทาสได้แสดงธรรมเป็นลำดับตามหลักการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ๕ ประการ^๓ ได้อย่างชัดเจนคือแสดงตามลำดับ แสดงโดยอ้างเหตุผล แสดงอาศัยความเอ็นดู แสดงไม่เพ่งอามิส และแสดงไม่กระทบตนและผู้อื่น ซึ่งการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นต้องเรียนรู้ เข้าใจ และเข้าถึงแจ่มแจ้งตามลำดับ เริ่มตั้งแต่การสร้างสัมมาทิฐิ ความเข้าใจอย่างถูกต้องต่อพุทธศาสนา ซึ่งหนังสือเล่มนี้มีความเหมาะสมต่อการพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นว่าหนังสือเล่มนี้อาจมีส่วนสร้างแรงจูงใจของหนังสือ พุทธธรรม ของ ป.อ.ปยุตโต ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในปี ๒๕๑๔ ในกาลต่อมา

๓. ด้านเนื้อหาและสาระธรรม ผู้วิจารณ์เห็นว่าหนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่แน่นด้วยสาระธรรม ชัดให้เห็นอย่างชัดเจนว่า สิ่งใดเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา สิ่งใดเป็นเปลือกกระทัดรัดของพระพุทธศาสนา ซึ่งพุทธทาสเรียกว่า พุทธศาสนาเนืองอก มีปรากฏในหนังสือหน้า ๕-๘ เช่น การถวายข้าวพระพุทธ พิธีทำขวัญนาค ประเพณีการทอดกฐิน หรือในนิกายตันตระที่เกี่ยวข้องกับกามารมณ์ เป็นต้น โดยท่านพุทธทาสเน้นให้แยกแยะและรู้จักตัวของพุทธศาสนาเดิมแท้ให้ดี จะได้ไม่หลงมกมายไปยึดถือเอาเปลือกที่หุ้มภายนอกหรือติดแน่นในพิธีรีตองต่าง ๆ จนเป็นการประหลาดผิดไปจากความมุ่งหมายเดิมที่ถูกต้องของพระพุทธเจ้า ซึ่งถือว่าท่านได้ปราบปรามปรีวาหะที่เป็นเนืองอกในวงการพุทธศาสนาได้อย่างดียิ่งโดยท่านพุทธทาสมุ่งเน้นหัวใจสำคัญของพุทธศาสนาเรื่องสุญตา เรื่องนิพพาน ซึ่งสอดคล้องพุทธศาสนานิกายเซน ที่ท่านชื่นชมว่าเน้น

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๓.

^๓ อ.ปยุตโต. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

สาระสำคัญมิใช่เน้นพิธีรีตอง เช่น เชนใช้วิธีเข้าถึงหลักธรรม ๓ เทคนิค คือ Zazen (ซาเซน) ด้วยการให้สมาธิให้จิตสงบ Koan (โกอาน) ด้วยการพิจารณาธรรม ขบปัญหาหรือไขปริศนาธรรม เช่น ซีโคตามหาโค ไม่มีน้ำไม่มีพระจันทร์ หรือ นิ้วชี้พระจันทร์ เป็นต้น Mondo (มนโด) ด้วยการถาม-ตอบปัญหา ทายปัญหา เหมือนเณรน้อยอิกคิวซัง เน้นหลัก เรียบ งาม ง่าย เป็นลักษณะวิถี เชน ซึ่งพุทธทาสเห็นด้วยกับวิธีการให้เข้าถึงธรรมแบบเซน ที่เน้นสาระธรรม

๔. ด้านการใช้ภาษาและการอธิบายความหมายคำเฉพาะไว้ชัดเจน ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นว่า หนังสือเล่มนี้มีความโดดเด่นในการเลือกใช้คำหรือภาษาไว้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติทางวัฒนธรรมภาษาในแวดวงของพุทธศาสนา เช่น คำว่า พุทธศาสนาเนืองอก (หน้า ๗) คำว่า อะไรเป็นอะไร (หน้า ๑๙) คำว่า ศาสนาสากล (หน้า ๖๔) คำว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอาหน้าเป็น (หน้า๘๖) คำว่า ศิลคือความปกติ (หน้า ๑๐๔) คำว่า กมมณีโย (หน้า ๕๖,๖๐,๘๔-๘๕) คำว่า สมบูรณ์ (หน้า ๗๑) คำว่า สุธัญญา (หน้า ๗๗) คำว่า นิพพาน (หน้า ๑๓๘) เป็นต้น ซึ่งท่านพุทธทาสได้นิยามความหมายที่แตกต่างจากพุทธศาสนาแนวอนุรักษนิยมในอดีตอย่างมาก ส่งผลให้เกิดความตื่นตัวในการศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างจริงจังและลึกซึ้งมากขึ้นในเวลาต่อมา เช่น คำว่า รู้อะไรเป็นอะไร หลวงพ่อชา สุภัทโท ใช้เทศนาสอนกรรมฐานอยู่บ่อยครั้ง คำว่า ศิลคือความปกติ หลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ ใช้อธิบายธรรมะอยู่บ่อยครั้ง รวมทั้ง ๙ ตาของพุทธทาส คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ธรรมัญญิตตา ธรรมนิยามตา อิทัปปัจจยตา สุธัญญาตา อตัมมยตา ตถตา ซึ่งเป็นคำหลักที่เป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

๕. ด้านการอธิบายเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาในลักษณะเป็นมนุษยนิยม (Humanism) ไม่ใช่เป็นอุดมคตินิยม (Idealism) เหมือนอย่างในอดีต ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นด้วยเพราะเป็นหนังสือที่อ่านแล้วทำให้การเข้าถึงหรือบรรลุถึงนิพพานได้ในโลกนี้ มิใช่เป็นเรื่องของโลกหน้า โดยหนังสือเล่มนี้อธิบายว่าการปฏิบัติด้วยกายวาจาใจชนิดที่ทำลายกิเลสได้หมดสิ้น จนเป็นพระอรหันต์ (หน้า ๑๓๐-๑๓๗) และอธิบายนิพพาน ว่าเป็นสภาพตรงข้ามกับโลก เพราะกิเลสทั้งหลายได้ถูกทำลายให้หมดสิ้นไปแล้ว พุตสันคือ เป็นที่ดับของภาวะโลกๆ เมื่อปฏิบัติถูกต้องได้ด้วยตนเอง กิเลสหมดไปโดยลำดับ และเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งขึ้นมาทันทีในโลกนี้ (หน้า ๒๘)

๖. ด้านใช้เป็นแนวทางการศึกษาพุทธศาสนาแท้ ผู้วิจารณ์เห็นว่าหนังสือคู่มือมนุษย์นี้เป็นแนวทางหรือคู่มือสำหรับด้านปริยัติคือการเล่าเรียนเขียนอ่านทำความเข้าใจหลักพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เช่น ปรากฏในเรื่องการทำให้รู้แจ้งตามหลักวิชา (หน้า ๑๐๑) และเป็นทั้งคู่มือในด้านการปฏิบัติคือเป็นแนวทางปฏิบัติแก้ไขอุปสรรคที่เป็นอารมณ์สมณะและวิปัสสนาได้ (วิธีแก้วิปัสสนูปกิเลส) เช่น ปรากฏในเรื่องความบริสุทธิ์หรือสะดวกต่อปฏิบัติเป็นขั้นๆ ๗ ขั้น เรียกว่า วิสุทธิ ๗ (หน้า ๑๐๓) คือมีศิลปติจิตผ่องใสเกิดขึ้นชัดแล้วไม่สงสัยในเส้นทางปฏิบัติจนมีปัญหาญาณ ตลอดจนเป็นคู่มือในการมุ่งสู่การหลุดพ้นคือด้านปฏิบัติเวธ หมายถึงความเป็นพระ

อริยบุคคล ซึ่งปรากฏในเรื่องลำดับการหลุดพ้นจากโลก (หน้า ๑๑๙) กล่าวอย่างสรุปคือ หนังสือเล่มนี้มีความโดดเด่นทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

๗. ด้านการกระตุ้นเตือนสติหรือปฏิบัติความเชื่อของสังคมไทยเกี่ยวกับการดูแลดูแลสุขภาพ การบวสรวงอ้อนวอน และการรดน้ำมนต์ ผู้วิจารณ์เห็นว่าท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่อาศัยสติปัญญา หรืออาศัยวิชาความรู้ที่ถูกต้องเพื่อพ้นทุกข์ อย่าไปหลงยึดติดเอาเนืองอกที่ห่อหุ้มพุทธศาสนาจนถือเอาเป็นตัวพุทธศาสนา (หน้า ๒ - ๓) เช่น ข้อความที่ว่า ความรู้ ความฉลาด และความสามารถที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์นั้นแหละ เป็นตัวทุกข์ที่ดี อยู่ในตัวมันเองแล้ว ดวงดาวในท้องฟ้าจะทำอะไรได้ ประโยชน์ที่ควรจะได้ก็ผ่านพ้นคนโง่ๆที่มีวแต่นั่งคำนวณดวงดาวในท้องฟ้าไปเสียสิ้น^๔ และข้อความที่ว่า ถ้าน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคงคา ฯลฯ จะทำให้คนหมดบาปหมดทุกข์ได้แล้ว พวกเต่าปูปลา หรือหอยที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำ หรือระศักดิ์สิทธิ์นั้น ก็หมดบาปหมดทุกข์ไปด้วยน้ำนั้นซึ่งมีลักษณะเดียวกันในสังครสุต^๕ รวมทั้งข้อความที่ว่า ถ้าหากว่าคนจะพ้นทุกข์ได้ด้วยการบวสรวงบูชาอ้อนวอนแล้ว ในโลกนี้ก็จะไม่มีใครมีความทุกข์เลย^๖ เพราะว่าใครๆต่างก็บูชาอ้อนวอนเป็นทุกคน เป็นต้น ซึ่งท่านนิยมใช้เทคนิคของเซนมาใช้สอน

๘. ด้านศิลปะ ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับท่านพุทธทาสที่อธิบายพุทธศาสนาว่าเป็นศิลปะแห่งการครองชีวิต เป็นการกระทำที่แยบคายสุขุม มีชีวิตอยู่อย่างมีความงดงามทั้งในเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดตามศิลปะการครองชีวิตของพระพุทธเจ้าคือเป็นผู้มีชัยชนะอยู่เหนือสิ่งทั้งปวงที่เข้ามาแวดล้อม (หน้า ๑๑-๑๒) เพราะว่าการจะทำให้ชีวิตอยู่เหนือความทุกข์ทั้งปวงได้นั้น ต้องอาศัยระยะเวลาและความขยันในการฝึกฝนปฏิบัติตนตามมรรคมงคล ๘ ซึ่งเป็นศิลปะการดำเนินชีวิตไม่ตั้งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ให้ดำเนินอยู่ในทางสายกลางคือ มัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคือจิตไม่ตกในความเป็นทวิภาวะ เช่น ดี/ชั่ว สุข/ทุกข์ มีความบันเทิงใจในจิตวิญญาน ซึ่งท่านมักเรียกว่า มหรรสทางวิญญาน โดยมีปัญญาญาณบริบูรณ์มีนิพพานในที่สุด ซึ่งถือว่าเป็นศิลปะชั้นสูงสุดในทางพุทธศาสนา

๙. ด้านพุทธศาสนาภาคปฏิบัติ ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับท่านพุทธทาสที่กล่าวว่า พุทธศาสนาตัวแท้ ไม่ใช่หนังสือ ไม่ใช่คัมภีร์ ไม่ใช่เสียงบอกเล่าตามพระไตรปิฎกหรือตัวพิธีรีตองต่างๆ (หน้า ๑๔) อย่างที่มีภาพปริศนาธรรมแสดงไว้ที่สวนโมกข์ เช่น เว่ยหล่างฉีกพระไตรปิฎก พระพุทธองค์อยู่หลังม่าน เป็นต้น พุทธศาสนาตัวแท้คือวิชาและระเบียบปฏิบัติให้รู้ว่าจะทำอะไร (อริยสัจ) เมื่อรู้แล้วก็ปฏิบัติต่อสิ่งนั้นถูกต้องด้วยตนเองจนกิเลสทั้งหมดไป เป็นอริยบุคคล

^๔ ชู.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๙/๑๙.

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๗/๒๙๙.

^๖ อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๖๘.

ขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้ด้วยตนเอง (หน้า ๒๘) ผู้วิจารณ์เห็นว่า ท่านชี้ให้เห็นการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาที่แท้จริงมิใช่เรื่องยากหรือเป็นอุดมคติ เป็นการอธิบายพุทธศาสนาในแนวใหม่แบบมนุษยนิยม (Humanism) คือมนุษย์สามารถเข้าถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้มนุษย์มีอิสระจากสิ่งผูกมัดทั้งปวงได้ มนุษย์มีความสามารถและศักยภาพเหนือสิ่งมีชีวิตอื่น การเป็นอริยบุคคลก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถเข้าถึงได้ด้วยสติปัญญาอันบริสุทธิ์ของมนุษย์เอง โดยการลงมือปฏิบัติด้วยตนเองตามแนวทางอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือวิปัสสนากาวนาให้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร ก็สามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาอย่างแท้จริงในปัจจุบันนี้ได้

๑๐. ด้านการให้ความหมายของสมาธิที่ถูกต้อง ผู้วิจารณ์เห็นด้วยกับท่านพุทธทาสที่กล่าวว่า สมาธิที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนานั้นมิใช่จิตที่ตั้งมั่นแน่นเหมือนท่อนไม้ที่แข็งที่สงบบริสุทธิ์ไม่รู้สึกรู้สาอะไร จิตที่เป็นสมาธิที่ถูกต้องของพุทธศาสนาคือต้องมีลักษณะควรแก่การงาน (กัมมเปโย) ตื่นตัวด้วยปัญญา พร้อมรู้แฉ่งและเห็นแฉ่งอย่างถูกต้องในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริงที่เรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ (หน้า ๘๕) โดยอาการตามธรรมชาติ ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นสอดคล้องกับท่านพุทธทาสที่เน้นสอนเรื่องสมาธิตามธรรมชาติ คือสมาธิที่เกิดในระหว่างทำความพยายามเพื่อจะเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ให้แจ่มแจ้งและต้องมีความเห็นแจ่มแจ้งติดแน่นอยู่ในตัว อย่างไม่แยกจากกันอันเป็นไปตามธรรมชาติทำนองเดียวกับเวลาคนเราตั้งตั้งใจคิดเลขเท่านั้น จิตก็เป็นสมาธิขึ้นมาเอง หรือพอจะยิงปืน จิตก็เป็นสมาธิบังคับให้แน่นขึ้นมาเองในเวลาเล็ง (หน้า ๘๖) มากกว่าที่จะเน้นด้วยวิธีตามหลักวิชา โดยท่านยกตัวอย่างในสมัยพุทธกาลที่บรรลุประอรหันต์ด้วยวิธีธรรมชาติ เพียงประคับประคองให้ถูกวิธี โดยท่านพุทธทาสไม่ได้ปฏิเสธสมาธิตามหลักวิชาที่ให้เข้าถึงสังขารหรือนิพพาน ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นสอดคล้องที่ว่าสมาธิตามหลักวิชานั้น หากมีมากเกินไปอาจเป็นเหตุให้คนหลงผิดพอใจในสมาธินั้นที่มีความสุขสบาย หลงคิดว่าตนได้มรรคได้ผลแล้ว ซึ่งมีคนหลงผิดเป็นจำนวนมาก หลงเข้าไปยึดเอาสิ่งที่ไม่ใช่วิปัสสนาว่าเป็นวิปัสสนา ทำให้เกิดวิปัสสนาการค้าหาเงิน วิปัสสนาชวนเชื่อ เพื่อให้ได้พรรคพวกมาก แล้วตั้งตัวเป็นพระอริยเจ้าแบบใหม่ ท่านพุทธทาสชี้ว่าการกระทำอย่างนี้ น่าเวทนายอย่างยิ่ง ซึ่งผู้วิจารณ์เห็นสอดคล้องด้วย เนื่องจากมีปรากฏให้เห็นในสังคมไทย ในปัจจุบันนี้

ประเด็นตั้งข้อสังเกตหรือความเห็นต่าง

๑. ผู้วิจารณ์มีความเห็นแตกต่างจากท่านพุทธทาสในเชิงสังคมวิทยา เกี่ยวกับมุมมองด้านเหลี่ยมของพุทธศาสนาที่ท่านพุทธทาสตีความว่า พุทธศาสนาเป็นเหลี่ยมศาสนา (Religion) ซึ่งผู้วิจารณ์ไม่ปฏิเสธในแง่มุมมองของความมุ่งหมายสูงสุดในการเข้าถึง แต่หากมองในมุมเชิงสังคมวิทยาแล้ว ผู้วิจารณ์เห็นว่าทุกเหลี่ยมของพุทธศาสนาล้วนมีความสำคัญต่อบุคคลที่จะเข้าถึงธรรมได้ตามลำดับ เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่มีความสำคัญตั้งแต่รากถึงยอด กล่าวคือมีการเข้าถึงตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสูงสุดตามกำลังสติปัญญาของตน หรือตามจริตของแต่ละคน บ้างเริ่มต้นที่เหลี่ยมศีลธรรม เหลี่ยมสังขาร เหลี่ยมจิตวิทยา (อภิธรรม) เหลี่ยมปรัชญา เหลี่ยมวิทยาศาสตร์ เหลี่ยมวัฒนธรรม เหลี่ยมตรรกวิทยา ซึ่งทุกเหลี่ยมล้วนเป็นประตูเข้าศึกษาเรียนรู้พุทธศาสนาตามจริต

ของบุคคลในเชิงสังคมวิทยา ผู้วิจารณ์เห็นว่าพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า แสดงความจริงของธรรมชาติที่มนุษย์ต้องเรียนรู้ เข้าใจ เห็นแจ้งตามความเป็นจริง และมีชีวิตอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างไม่มีความทุกข์ มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับธรรมชาติคือเป็นเอกภาพกับธรรมชาติ ไม่มีแบ่งแยกจากสรรพสิ่ง มีลักษณะเป็นเอกายนมรรค คือใช้สติเป็นเส้นทางเอก^๗ ผู้วิจารณ์จึงเห็นว่าพระพุทธศาสนามีหลายเหลี่ยมหรือหลายมิติ ขึ้นอยู่กับมุมมองของแต่ละคน พุทธศาสนาเป็นทุกเหลี่ยมอย่างกลมกลืนเป็นหนึ่งในเดียวมีรสเดียวคือวิมุติตรัส^๘ มีเส้นทางที่ตรง ลัด สั้น และดึงสู่มรรคผลนิพพานเส้นทางเดียวคือ สติปัฏฐาน ๔ (กคฺวา เอตทโวจ เอกายโน อโย ภิกฺขเว มคฺโค สตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมติกกมฺยา ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตถกมฺยา ญายสฺส อธิคฺมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาฯ ยทฺธิ จตฺตารอ สติปัฏฐานา)^๙ หรือโอฬารปิณฑธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิปัตถ ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ (เอกายนมคฺโค วุจจติ จตฺตารอ สติปัฏฐานา จตฺตารอ สมมปฺปธานา จตฺตารอ อธิปัตถา ปณฺจอินฺทริยานิ ปณฺจ พลาณี สตฺต โพชฌงฺกา อริโย อฏฺฐงฺกิกโก มคฺโคฯ)^{๑๐} รวมทั้งอานาปานสติสมาธิเป็นธรรมอันเอก (อานาปานสติสมาธิ โข อานนฺท เอกธมฺโม ภาวิโต พหุสฺสิกโต จตฺตารอ สติปัฏฐานเน ปริปุเรติ จตฺตารอ สติปัฏฐานา ภาวิตา พหุสฺสิกตา สตฺต โพชฌงฺเก ปริปุเรนฺติ สตฺต โพชฌงฺกา ภาวิตา พหุสฺสิกตา วิชฺชาวิมุตฺติ ปริปุเรนฺติ)^{๑๑} ซึ่งสอดคล้องกับหลักความมัทศจรรยของพระธรรมวินัย ๘ ประการ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือ มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญไปตามลำดับ มีการปฏิบัติไปตามลำดับ และไม่ใช่มีการบรรลุหรือตัดผลโดยทันที^{๑๒}

๒. ผู้วิจารณ์เห็นว่าการใช้ภาษาหรือสำนวนภาษาของท่านพุทธทาสมีศัพท์เฉพาะหรือเป็นภาษาวิด(ภาษาบาลี) อยู่มาก รวมทั้งสำนวนภาษาเอกลักษณ์ของท่านพุทธทาสที่ท่านเรียกว่า ภาษาคนภาษาธรรม ซึ่งภาษาธรรมหมายถึงภาษาที่ซ่อนปริศนาธรรมเอาไว้ หนังสือเล่มนี้แม้จะมีการปรับภาษามาเป็นภาษาบ้านๆ และมีคำอธิบายบ้างแล้ว แต่ก็ยังเป็นที่น่าสนใจได้ยากสำหรับชาวบ้านหรือเยาวชนทั่วไป อาจจะเหมาะเฉพาะผู้คงแก่เรียนหรือผู้มีความรู้ภาษาบาลี และหากไม่เอาใจใส่และตั้งใจศึกษาอย่างแท้จริงแล้วอาจทำให้เกิดความท้อใจ ไม่อยากหยิบมาอ่านเลยได้

๓. ผู้วิจารณ์มีความเห็นแตกต่างในประเด็นเรื่องของปัญญาและการเรียงลำดับคำที่ว่า คนเราบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา..เมื่อหลุดก็จะมีคามบริสุทธิ์ สะอาด-สว่างไสวแจ่มแจ้ง-และ

^๗ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๓.

^๘ วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔, อง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๕๐, ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๓.

^๙ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๒/๑๐๓.

^{๑๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๘๙๑/๕๕๘.

^{๑๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๓๘๑/๑๑๗.

^{๑๒} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๒.

สงบเย็น (หน้า ๖๓) โดยท่านพุทธทาสอธิบายว่าเน้นว่าเฉพาะปัญญาเท่านั้นทำให้เกิดความบริสุทธิ์ได้ โดยกล่าวว่าพระพุทธเจ้าไม่เคยตรัสว่า บริสุทธิ์ได้ด้วยศีลด้วยสมาธิ แต่ผู้วิจารณ์เห็นว่า พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสังเวชนียธรรมตอนหนึ่งความว่า...พวกเธอจงอย่าประมาท มีสติ มีศีล บริสุทธิ์...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๑๓} และสี่วิสุทธิและจิตตวิสุทธิ ในวิสุทธิ ๗ นั้น วิสุทธิทั้งสองนี้ก็เป็นส่วนสำคัญในการทำให้ปัญญาบริสุทธิ์ตามมา ซึ่งสอดคล้องกับหลักไตรสิกขา เพราะเป็นกระบวนการเดียวกัน อาศัยกันและกันในการดับความทุกข์โดยสิ้นเชิงตามเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา โดยผู้วิจารณ์ไม่เห็นด้วยกับการเรียงลำดับคำว่า “สะอาด สว่าง สงบ” หากจะหมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา ก็น่าจะเป็น สะอาด (ศีล) สงบ (สมาธิ) สว่าง(ปัญญา) โดยผู้วิจารณ์เห็นว่า ปัญญาที่มีความสำคัญอันดับแรกที่เป็นมรรควิธีดับทุกข์ได้สิ้นเชิงตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เริ่มต้นด้วย ปัญญา (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ) ศีล (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) และสมาธิ (สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ) ผู้วิจารณ์เห็นว่าการสอนที่จะให้เข้าถึงพุทธธรรมและดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ควรที่จะเริ่มต้นด้วยการใช้ปัญญานำหน้า คือเน้นที่การทำสมาธิเห็นความดำริให้ถูกต้องก่อน มิใช่เน้น ศีล สมาธิ นำหน้าอย่างในปัจจุบัน

๔. หนังสือเล่มนี้มีมีการพิสูจน์อักษรตกหล่นอยู่ เช่น หน้าสารบัญ ที่คำว่า ๑.ท่านชอบพุทธศาสนาในเหลี่ยมไหน ต้องเป็นเหลี่ยมไหน ที่คำว่า ถ้าทุกคนทั้งสติ (หน้า ๒๖ ย่อหน้า ๖๔) ต้องเป็นตั้งสติ ที่คำว่า แต่ข้อนี้ อย่าเพื่อเข้าใจว่า...(หน้าที่ ๓๕ ย่อหน้าที่ ๘๗) ต้องเป็น แต่ข้อนี้ อย่าเพิ่งเข้าใจว่า... ที่คำว่า โลกียภูมิ (หน้าที่ ๑๑๙ ย่อหน้าที่ ๒๗๘) ต้องเป็น โลกียภูมิ ที่คำว่า เป็นเหตุให้ได้นามว่าอนาคามี (หน้าที่ ๑๓๐ ย่อหน้าที่ ๓๐๖) ต้องเป็น เป็นเหตุให้ได้นามว่าอนาคามี ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ต่อไป

๕. ผู้วิจารณ์เห็นว่าในเรื่องที่ ๓ ไตรลักษณ์ (หน้า ๒๙) ยังไม่สมบูรณ์นัก ซึ่งหากจะให้สมบูรณ์ต้องเพิ่มเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท หรือ อิทัปปัจจตา ซึ่งเป็นหลักธรรมแสดงให้เห็นความเป็นไตรลักษณ์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เนื่องจากเป็นหลักธรรมที่แสดงให้เห็นถึงมัจจุถึงความเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ หรือไม่เป็นอย่างนั้นด้วยตัวของมันเอง ทุกสรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งท่านพุทธทาสไม่ได้กล่าวถึงความเป็นปัจจัยที่อาศัยกันในการเกิดขึ้นและดับไป (ปฏิจจสมุปบาท) ไว้ในเรื่องนี้ ผู้วิจารณ์เห็นว่าเป็นส่วนสำคัญในการแสดงให้เห็นหลักความไตรลักษณ์ที่ชัดเจนที่สุดในทางพุทธศาสนา รวมทั้งควรมีการเชื่อมโยงเรื่อง ญาณ ๑๖ ประกอบไว้ในเรื่องวิปัสสนาตัวที่ ๔ (หน้า ๑๐๙-๑๑๕) ให้ชัดเจนด้วย ซึ่งผู้วิจารณ์ได้สรุปให้เข้าใจง่ายว่า “แยกปัจจัยสมไตรลักษณ์ จักซ์เกิดดับ แดกสลัภยโทษรุกทุกข์หนายถอน อยากพันไปทวนวางใจในสังพร โคตรภูรอก่อนมรรคผลคลเนื่องไป”

๖. ผู้วิจารณ์เห็นว่าควรมีการปรับและอธิบายคำหรือภาษาให้เข้าใจง่าย ให้เหมาะสมกับเด็ก เยาวชนรุ่นใหม่ต่อไป โดยอาจปรับชื่อและมีภาษาที่ง่ายและน่าสนใจมากขึ้น เช่น คู่มือ

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๒.

มนุษย์(เยาวชนฉลาดคิด จิตไม่โง่) คู่มือมนุษย์ (วิถีคน วิถีมนุษย์ วิถีธรรม) คู่มือมนุษย์ (คนหรือมนุษย์สุดแต่เลือก) คู่มือมนุษย์ (จะหลับไหลหรือตื่นรู้) คู่มือมนุษย์ (เทคนิค Click สติปัญญา) คู่มือมนุษย์ (สุดยอดคน Gen X-Y-Z) เป็นต้น

ประโยชน์ของหนังสือคู่มือมนุษย์

หนังสือคู่มือมนุษย์ มีคุณค่ามหาศาลต่อผู้ศึกษาค้นคว้าทั่วไป แม้ต่อพุทธศาสนิกชน เพราะจะทำให้รู้ถึงสาระสำคัญของพุทธศาสนาหรือหัวใจของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง คือ การละกิเลสเครื่องเศร้าหมองผูกมัดใจ (ตัณหาอุปาทาน) ให้ใจสะอาด สงบ สว่าง ไร้ทุกข์สิ้นเชิง (นิพพาน) ทำให้คนพัฒนาตนเป็นมนุษย์อย่างสมบูรณ์ได้ ด้วยการรู้แจ้งมรรควิธีเดินทางถึงความพ้นทุกข์ (อริยสัจ ๔) คือไตรสิกขา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างที่คุณวิโรจน์ ศิริอัฐ ประธานมูลนิธิเผยแผ่ชีวิตประเสริฐ ซึ่งไม่นับถือศาสนาใดเลยเมื่อมาศึกษาคู่มือมนุษย์แล้ว กลับใจหันมาศรัทธาและนับถือพุทธศาสนาด้วยชีวิต และคู่มือมนุษย์นี้มีอิทธิพลทางความคิดต่อนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) หลวงพ่อปัญญา หลวงพ่อเทียน หลวงพ่อชา เป็นต้น ผู้วิจารณ์เห็นว่าหากผู้ใดได้อ่านหนังสือคู่มือมนุษย์แม้เพียงสักครั้งหนึ่งในชีวิต ก็จะเป็นประโยชน์เป็นกุศลต่อตนเองอย่างมหาศาล และยังได้พบเคล็ดลับของการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

บทสรุป

คู่มือมนุษย์ของพุทธทาส ภิกขุ เป็นหนังสือที่มีรูปแบบหรือโครงสร้างการนำเสนอรวมทั้งมีอุปมาเปรียบเทียบกับให้เข้าใจง่ายอย่างสมบูรณ์ตามหลักพุทธลีลาการสอน ๔ ประการ เป็นหนังสือที่ทำหน้าที่สมตามพุทธประสงค์ ๘ ประการที่พระพุทธเจ้าทรงหวังต่อสาวกก่อนที่จะปรินิพพานตามที่มารมาอาราธนา และท่านพุทธทาสเองได้แสดงธรรมตามหลักที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในอุทายีสสูตร ๕ ประการคือแสดงตามลำดับ แสดงโดยอ้างเหตุผล แสดงด้วยความเอ็นดู แสดงไม่เพ่งอามิสและแสดงไม่กระทบตนและผู้อื่น จึงทำให้หนังสือเล่มนี้เต็มเปี่ยมด้วยสารธรรมเหมาะสมกับการเป็นคู่มือพัฒนาคนเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และยังมีอิทธิพล เป็นแรงบันดาลใจต่อนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาหลายท่านที่ใช้เป็นแนวในการอธิบายหลักพุทธธรรมและใช้เป็นกลวิธีในการเผยแผ่พุทธศาสนาเนื้อแท้ แม้ว่าจะมีบางส่วนของเนื้อหาในหนังสือคู่มือมนุษย์นี้ที่เข้าใจยากบ้าง แต่หากมีการศึกษาเพิ่มเติมบ่อย ๆ หรือตั้งใจศึกษาใคร่ครวญอย่างจริงจัง (โยนิโสมนสิการ) ก็จะเกิดความเข้าใจได้ไม่ยากนัก และสามารถเข้าใจธรรมะและพุทธศาสนาเนื้อแท้ได้อย่างแท้จริงตามที่ท่านพุทธทาสประสงค์ จึงถือว่าคู่มือมนุษย์ของพุทธทาส ภิกขุ เป็นหนังสือที่มีความสมบูรณ์ยิ่ง ซึ่งมีข้อบกพร่องเล็กน้อย ผู้วิจารณ์พยายามช่วยเติมเต็ม เพื่อหวังจะให้มีความสมบูรณ์เพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม หนังสือคู่มือมนุษย์ยังคงความเป็นเพชรน้ำเอกของวงการหนังสือทางพุทธศาสนา ที่ครั้งหนึ่งในชีวิตคนเราต้องแสวงหาและหยิบขึ้นมาอ่านเพื่อทำการศึกษาให้เกิดความรู้ความเข้าใจใช้เป็นคู่มือในการดำเนินชีวิต พิชิตทุกข์ พบบรมสุข ต่อไป

บรรณานุกรม

พุทธทาสภิกขุ. **คู่มือมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

